

КОМАНДНА ЕКОНОМІКА ЯК ПРОДУКТ ЛЕНІНСЬКОЇ СИСТЕМИ ВЛАДИ І ВЛАСНОСТІ

Станіслав Кульчицький
канд. економ. наук,
доктор істор. наук,
професор,
гол. наук. співроб.
Інституту історії України
НАН України,
м. Київ

Реалізація ленінської системи влади і власності в СРСР мала своїм наслідком появу так званого «державосупільства» (в сфері суспільно-політичних відносин) і командної економіки (в сфері соціально-економічних відносин). У опублікованих «Світоглядом» чотирьох попередніх статтях автора¹ показано, як ця система втілювалася в життя. Заключна стаття присвячується дослідженню командної (планової, директивної) економіки.

Введенням неологізму в описовій формі («ленінська система влади і власності») автор прагнув уникнути існуючого з часів панування марксизму-ленінізму терміну, яким позначалося те, що було побудовано в СРСР – соціалізму (в часи *Л. Брежнєва* – *М. Горбачова* – розвинутого соціалізму) у вигляді початкової фази комунізму з розподілом матеріальних благ по труду.

Ще в радянські часи я замислювався над тим, який соціалізм побудували вожді КПРС. Він не був схожим ні на націонал-соціалізм *Адольфа Гітлера*, ні на соціалізм *Франсуа Міттерана*. Довелося немало годин просидіти за сталевими дверима спецсховищ наукових бібліотек, які мали валюту і цензурний дозвіл передплачувати журнал «*Problems of Communism*». Він видавався з 1952 року в США і справедливо вважався авторитетним у висвітленні проблем комуністичних країн. Зрозумів, що ці країни істотно різнилися між собою, але відповіді на поставлене запитання не знайшов.

Після розпаду СРСР союзні республіки розбіглися в різні боки. Процеси, що в них відбувалися опісля, стали доступними для осмислення, але два питання для мене залишалися нез'ясованими: що було побудовано у відновленій після розпаду самодержавної Росії радянській імперії?; наскільки побудоване в СРСР відрізнялося від суспільно-політичного режиму і соціально-економічного ладу в інших комунізованих країнах?

Щоб відповісти, треба було досліджувати взаємовідносини між державою і суспільством. Після тривалої підготовки Інститут історії України НАН України опублікував фундаментальну монографію, в якій поставлена проблема досліджувалася колективно². Ставало зрозумілим, що далші дослідження у цьому напрямі мусять зосередитися на постаті *Владіміра Леніна*, який сформулював систему влади і власності, якісно відмінну від західноєвропейського «соціалізму з людським обличчям». Письмова спадщина верховного вождя більшовиків перебувала в бездоганному стані. Заглиблюватися в його творчу лабораторію, щоб одержати достовірний результат, можна було, відділяючи: 1) те, що він говорив найближчому оточенню, від того, що адресував партії; 2) те, що скеровував партії, від того, з чим звертався до широких мас; 3) те, на що націлював маси, від того, що мав намір побудувати в країні; 4) те, що втілював у Росії, від того, чим доводилося поступитися в окупованій, але бунтівній Україні.

¹ Більшовицький державний переворот у листопаді 1917 року – 2020, № 6 (86); Повторний більшовицький державний переворот (січень 1918 р.) – 2021, № 2 (88); Чи були більшовики комуністами? – 2023, № 1 (99); Як насправді виглядав російсько-радянський соціалізм? – 2023, № 6 (104).

² Взаємовідносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917 – 1938 рр.). К., Інститут історії України НАН України, 2013. Том 1. 776 с. – Т. 2, 812 с. Голова редакції В.А. Смолій, керівник авторського колективу С.В. Кульчицький.

Під час першої російської революції 1905 р. Ленін розробив і в революції 1917 р. реалізував невідому світовому державотворенню двоканальну структуру державної влади, яка знищувала здобуту після падіння самодержавства суверенність суспільства і ставила населення в цілковиту політичну залежність від влади, яку назвали «радянською», ігноруючи наявну диктатуру вождів більшовизму. Одночасно він розробив програму цілковитого економічного поневолення суспільства більшовицькою державою, яка була остаточно втілена в життя вже його наступниками. І, нарешті, він скористався популістською фразеологією так званого «революційного марксизму», щоб замаскувати народжену у власній голові систему влади і власності. Ця система поневолювала суспільство глибше, ніж самодержавна влада російських царів, але зберігала видимість нерозривності «радянської» влади з інтересами народних мас.

Показна відданість вождя більшовиків «Маніфесту Комуністичної партії» (1848 р.) **К. Маркса** і **Ф. Енгельса** пояснювалася популярністю серед розбурханих революцією народних низів основної ідеї цього твору – створення комуністичного суспільства з розподілом матеріальних благ за потребами. Ніхто не сподівався, що таке суспільство виникне негайно, але ленінська організація професійних революціонерів завдяки пропаганді комуністичного перетворилася в 1917 році на масову партію. Більшовицькі пропагандисти не приховували, що відстоювана ними перспектива здається казковою, але запевняли, що вона цілком реальна. Не випадково починаючи з 1923 року просторами Росії і поглинутою нею України почав гуляти бадьорий марш «*Мы рождены, чтоб сказку сделать былью!*» (автор тексту **П. Герман**, композитор **Ю. Хайт**).

Карл Маркс і Фрідріх Енгельс запевняли комуністів, які після революцій 1848–1849 рр. в Західній і Центральній Європі перетворилися на соціал-демократів, що експропріація буржуазних засобів виробництва пролетаріатом призведе до утворення суспільства соціальної справедливості. Натомість В. Ленін поспішив перейменувати свою партію з соціал-демократичної на комуністичну, прийняв комуністичну програму і утворив Комуністичний інтернаціонал. Одночасно він поширив марксистську вимогу експропріації майна буржуазії на все суспільство. Побудова ленінського ладу, приховуваного під назвою «комуністичний соціалізм», вимагала потрійної експропріації:

по-перше, експропріації партії більшовиків, створеної її вождями на засадах «демократичного централізму» з введенням безумовного підпорядкування нижчих за ієрархією ланок вищим;

по-друге, експропріації партією більшовиків держави, створеної органами революційної самоорганізації повсталого народу – радами робітничих і солдатських депутатів;

по-третє, експропріації функцій суспільства радянською державою.

Потрійна експропріація партії, держави і суспільства робила більшовицьких вождів власниками всіх засобів виробництва і природних багатств, які під маскувальною назвою загальнонародної форми власності раніше перебували у володінні, розпорядженні і користуванні населення.

Еволюція ленінської партії від соціал-демократичної до комуністичної була протилежною еволюції західноєвропейських марксистів – від комуністів до соціал-демократів. Перетворюючись на соціал-демократів, західноєвропейські марксистки не заперечували перспективи комуністичної ідеї, але відмовлялися здійснювати її революційним шляхом. Тим часом утворена Леніним партія збиралася під гаслами революційного марксизму реалізувати не тільки рекомендації авторів «Маніфесту Комуністичної партії» про експропріацію майна буржуазії, а й поглинути створюваною нею державою все суспільство. Професор Оксфордського університету **Роберт Сервіс** з певною мірою іронії говорив:

«Ленін, неначе детектив-інтелектуал, переорював їхні тексти у пошуках послань. Його аналіз, хоча й до певної міри виправданий, був здійснений із застосуванням українізованого підходу до неспівбідних текстів, написаних його інтелектуальними героями. Він бив себе в груди, що він лише детально роз'яснює поставлені Марксом та Енгельсом цілі та представляв себе як їхній скромний учень»³.

Мабуть, підвищена увага В. Леніна до творчості К. Маркса і Ф. Енгельса пояснювалася не тільки прагненням російських низів одержувати в майбутньому матеріальні блага за потребами. Вождь більшовиків прагнув перекинути більшовицьку революцію на розвинені країни Заходу. Він розраховував не виходити за рамки формаційної теорії марксизму, згідно з якою услід за капіталізмом обов'язково надходить комунізм. Його уявлення про систему влади і власності у пореволюційній Росії насправді мали небагато спільного з класичною формаційною теорією, але дуже нагадували передбачуваний Марксом азійський спосіб виробництва як виняток.

Тут доведеться повторити висновок професора Гарвардського університету, видатного фахівця в галузі російської історії **Річарда Пайнса**, який уже використаний мною в попередній статті «Як насправді виглядав російсько-радянський соціалізм?» («Світогляд», 2023, № 6):

«Традиційно російський монарх концентрував у своїх руках всю законодавчу і виконавчу владу, реалізовану без участі яких-небудь зовнішніх органів. Він управляв країною за допомогою служилого дворянства і чиновництва, відданого не стільки інтересам держави або нації, скільки йому особисто. Від перших же днів свого правління Ленін застосував цю саму модель. Як і його попередники в Московській Русі, радянський правитель заявляв свої права на всі багатства і доходи країни. Почавши з декретів про націоналізацію землі і промисловості, уряд підпорядкував собі всю власність за винятком предметів особистого користування. Оскільки уряд знаходився в руках однієї партії, а партія, в свою чергу, підкорялася волі свого вождя, Ленін був de facto власником всіх матеріальних ресурсів країни (de jure майно належало «народу», синонімом якого виступала комуністична партія)».

Патріарх західної русистики Р. Пайнс та його колега в наступному поколінні **Р. Сервіс**, як і немало інших вчених, бачили світоглядну безодню між марксизмом і ленінізмом, але не поспішали відрізнити ленінську систему влади і власності від комунізму. На розпад Радянського Союзу редакція журналу «*Problems of Communism*» відреагувала лише невеличким ремонтом назви: тепер це «*Problems of Postcommunism*».

³ Сервіс Роберт. Товариші. Комунізм і світова історія. Київ: Темпора, 2012. С. 79. Першовидання англійською мовою в 2007 р.

Радянський агітаційний плакат,
Москва, 1919 р.

Зрозуміло одне: між комунізмом (від початку 1890-х років – комуносоціалізм), суть якого визначалася запереченням приватної власності на засоби виробництва, і ленінською системою влади і власності, яка маскувалася марксовим комуносоціалізмом, треба поставити непроникну стіну. Ця система народжувалася на дореволюційному фундаменті, який являв собою суміш великоруського націоналізму, імперіалізму і патерналізму. Своєю чергою вона послужила фундаментом для тієї системи влади і власності, яка виникла в пострадянській Росії під терміном «рашизм».

Партія більшовиків прийшла до влади, коли привласнила гасла робітничих і солдатських (переважно селянських за походженням) рад – «Землю – селянам!», «Фабрики – робітникам!». Підтримка цих гасел дозволила їй витіснити з рад конкуруючі з нею партії соціал-демократів (меншовиків) і соціалістів-революціонерів. Однак Ленін вкладав у ці гасла протилежний зміст: не перехід засобів виробництва у власність робітників і селян, а зосередження їх в руках держави, яка цілком підпорядковувалася його партії. Щоправда, більшовикам довелося здійснити «чорний переділ» орних земель під тиском солдатських (селянських) рад. Одержавлення засобів виробництва в сільському господарстві відбулося тільки на початку 1930-х рр. у вигляді примусової колективізації селянських господарств.

Експропріація «командних висот» економіки здійснювалася у 1918 – 1920 рр. під гаслом «націоналізації», тобто передачі їх у руки нації, як це прогнозували основоположники марксизму. Насправді засоби виробництва потрапляли в руки держави, об'єднаної з партією більшовиків в одну політичну силу. Спроби робітників перетворити експропрійовані у капіталістів засоби виробництва на власність трудових колективів Ленін після зміцнення при владі негайно припиняв. «Величезним перекрученням основних засад радянської влади і цілковитим відмовленням від соціалізму, – підкреслював він, – є всяке, пряме чи посереднє узаконення власності робітників окремої фабрики або окремої професії на їх відокремлене виробництво, або їх права ослабляти чи гальмувати розпорядження загальнодержавної влади»⁴. Партійні пропагандисти запевняли робітників, що націоналізовані засоби виробництва – це загальнонародне надбання. Такі запевнення супроводжувалися реальними діями. Робітників залучали до активної діяльності в комуністичних осередках, виконкомах рад, фабзавкомках і профспілках. Влаштувалися урочисті вшанування ветеранів праці, відбувалося переселення робітничих сімей в буржуазні квартали, газети славили безплатну працю на комуністичних суботниках і недільниках. Восени 1919 р. Ленін вже говорив про «анархо-синдикалізм» як подолану небезпеку.

Можна не погоджуватися з твердженням Р. Сервіса відносно того, що В. Ленін вважав себе «скромним учнем» К. Маркса і Ф. Енгельса. Вождь більшовиків йшов власним шляхом, покладаючись на ієрархізовані (партію і державу), а не на безструктурні спільноти (клас і суспільство). Однак він солідаризувався з умоглядним твердженням К. Маркса, переконаного в тому, що пролетарська революція ліквідує приватну власність на засоби виробництва, а разом з нею – на товарно-грошові відносини і вільний ринок. Це пояснювалося, мабуть, переконаністю Леніна в тому, що централізований контроль держави-комуни над засобами виробництва дозволить йому розподіляти матеріальні блага за власним бажанням. Адже кінцева мета створеної ним системи влади і власності полягала у поневоленні експропрійованого суспільства очільниками більшовицької партії і радянської держави.

Ленін розумів, відмовляючись бути «скромним учнем» основоположників марксизму, що розвиток людської цивілізації нерозривно пов'язаний з відносинами приватної власності.

Справді, завдяки появі приватної власності первинні громади перетворювалися на родоплемінні колективи, які знаменували собою появу суспільства. Будучи монополією на володіння, користування і розпорядження майном та природними ресурсами, приватна власність формувала в ньому соціальні відносини. В античні часи вона поділялася на окремі правомочності, які могли належати різним соціальним верствам: правом володіння (*jus possidendi*), правом користування (*jus utendi*), правом розпорядження (*jus abutendi*). Експропріація функцій суспільства партією більшовиків об'єднувала ці правомочності в певну цілісність і дозволяла сподіватися, на думку Леніна, налагодити безпосередній, без участі товарно-грошових відносин і ринку, розподіл матеріальних благ між людьми.

⁴ Ленін В. І. Повне зібрання творів. Т. 36. С. 452

Радянський агітаційний плакат, Одеса, 1920 р.

Над одержавленими в 1918–1920 рр. підприємствами виник і почав стрімко розростатися управлінський апарат у вигляді главків (головних управлінь) і центрів Вищої ради народного господарства (ВРНГ). Восени 1918 р. в РСФРР налічувалося 18 главків і центрів, а на кінець 1920 р. – 52. В УСРР було утворено Бюро з відбудови промисловості (Промбюро) на правах філіалу ВРНГ. Наприкінці 1920 р. в його складі налічувалося 45 відділів, управлінь, главків і центрів, у віданні яких перебували 10720 підприємств⁵.

«Націоналізований», а насправді одержавлений сектор економіки функціонував у 1918 – 1920 рр. як одне велике підприємство, в якому необхідні виробництву елементи, включаючи продовольчі пайки для працівників, централізовано розподілялися в натуральному вигляді. З переходом до нової економічної політики у відносинах з селянством держава скинула з себе непосильний, як з'ясувалося, тягар підприємництва і поклала відповідальність за хід виробничого процесу на промислові об'єднання. Керівники об'єднань зобов'язувалися обходитися власними ресурсами для забезпечення випуску продукції і постачання працівників, ощадливо витрачати їх, піклуватися про підвищення продуктивності праці, пристосовуватися до вимог споживачів, щоб мати гарантований збут продукції.

Між державним бюджетом і бюджетом державних промислових об'єднань з'явилася перетинка, внаслідок чого виробництво припинило функціонування на засадах «єдиної фабрики». Об'єднання переводилися на господар-

Радянський агітаційний плакат, Казань, 1922 р.

ський розрахунок, який вимагав співставлення витрат на виробництво продукції і доходу від її реалізації. Вони ставали господарючими суб'єктами, наділеними правом самостійно діяти на ринку. Ринок, в якому вони опинялися, був відрізаний від світового ринку монополією зовнішньої торгівлі і (в міру того, як зникали під тиском держави приватні підприємства непманів) цілком монополізований, тобто позбавлений конкуренції підприємств інших форм власності.

Постановою Ради праці та оборони «Основні положення про заходи по відбудові великої промисловості і підняттю та розвитку виробництва» від 12 серпня 1921 р. передбачалося, що в госпрозрахункові об'єднання зливаються найбільші, технічно устатковані, доцільно організовані і відповідним чином розташовані підприємства. Статус госпрозрахункових об'єднань міг бути наданий, як виняток, й окремим великим підприємствам. Надання промисловості госпрозрахункових прав докорінно змінювало природу ВРНГ та її главків. Ці керівні інстанції переставали бути господарючими суб'єктами і зберігали за собою тільки загальні управлінські функції.

Промислові об'єднання дістали назву трестів. Перші українські трести з'явилися восени 1921 р. Через півроку у травні 1922 р. в УСРР налічувалося два десятка трестів республіканського масштабу. В губерніях теж відбувалося трестування підприємств з переведенням їх на госпрозрахунок⁶. Проте діапазон, в якому могли поліпшуватися показники ефективності виробництва, був вузьким. Це

⁵ Кульчицький Станіслав. *Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928)*. Київ: Основи, 1996. С.93-94.

⁶ Кульчицький Станіслав. *Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928)*. С. 330.

пояснювалося залежністю трестів від негоспрозрахункових управлінських ланок. Останні від імені держави як власника засобів виробництва приймали рішення, які впливали на результати виробничого процесу, але не несли матеріальної відповідальності за можливі збитки і не одержували нічого від можливого прибутку. Доповідаючи про роботу трестів на XII з'їзді РКП(б) у квітні 1923 р., **Григорій Зінов'єв** повідомив, що Центральний комітет партії категорично відкинув спробу позапартійних кіл закріпити у власність за трестами ті засоби виробництва, якими вони користувалися. «З нашої точки зору, – пояснював Зінов'єв, – трести є не що інше, як державні установи, які перебувають цілком під контролем держави»

XIV з'їзд ВКП(б) у грудні 1925 р. висунув гасло форсованої індустріалізації. Провідні спеціалісти Держплану СРСР поділилися на «генетиків» і «телеологів». «Генетики», які були переважно безпартійними економістами, виводили контури майбутнього з аналізу об'єктивних тенденцій сучасного і минулого. Вони вважали, що планові завдання промисловості повинні ґрунтуватися на об'єктивних тенденціях економічного розвитку і підправлятися господарською кон'юнктурою. «Телеологи», які керували одержавленою промисловістю, твердили, що вирішальним чинником у плануванні є мета, яка ставиться державою перед суспільством.

Комісія під керівництвом **Станіслава Струмліна** розробила проект п'ятирічного плану, показники якого визначалися партійно-урядовими постановами, що призводило до диспропорцій в розподілі наявних ресурсів. Диспропорції породжували інфляцію, товарний голод, скорочення видатків на соціальні потреби. Все це «телеологи», а слідом за ними й пропагандисти вважали невідворотними, але тимчасовими труднощами в соціалістичному будівництві.

На початку 1930-х рр. вже склалися основні риси командної, тобто планової або директивної економіки, які зберігалися аж до розпаду СРСР. Основною її ланкою було госпрозрахункове підприємство, наділене правами юридичної особи. Воно виконувало розроблений завод-

Торгівля в часи НЕП

ськими економістами техпромфінплан, який затверджувався керівними інстанціями. У документі визначалося, звідки і на яких умовах підприємство братиме сировину, напівфабрикати, паливо, електроенергію, куди відправлятиме свою продукцію, яким мусить бути фонд заробітної плати. Трудовий колектив міг виконати п'ятирічку за два роки (такі випадки траплялися), але в розписаному на п'ятирічку фонді заробітної плати заборонялося робити перевитрати. Тому рівень заробітків у працівників з різною продуктивністю праці виводився з наявного фонду і був майже однаковим. Політику державної влади у сфері оплати праці робітники презирливо називали «виводилівкою».

Радянська економіка мала великий мобілізаційний ресурс, успішно використовуваний владою і під час Другої світової війни, і в ракетно-космічному протистоянні з США в повоєнні десятиліття. Однак ця економіка могла нарощувати потенціал майже виключно за рахунок екстенсивних чинників (капітального будівництва, освоєння нових родовищ корисних копалин, введення у виробництво додаткової робочої сили і т.д.). На відміну від провідних країн світу, які ввійшли в постіндустріальну епоху вже на останньому етапі Другої світової війни, економіка Радянського Союзу продовжувала базуватися на вугіллі й сталі.

Будучи породженням ленінської системи влади і власності, радянська економіка завжди залишалася в стані анабіозу. Цим вона кардинально відрізнялася від економіки країн Заходу, яка функціонувала у вільному ринку і завжди залишалася живою, тобто здатною використовувати науково-технічний прогрес, щоб вижити у конкурентному середовищі і забезпечити перспективу розвитку. Натомість радянська економіка приходила в рух тільки тоді, коли одержувала імпульси ззовні. На рівні трудових колективів це були завдання затверджуваних згори техпромфінпланів, а на рівнях власників і розпорядників одержавлених засобів виробництва – щорічні і перспективні народногосподарські плани. Науково-технічний прогрес забезпечувався в командній економіці директивами спеціально створених державних органів, які розроблялися на підставі досягнень ринкової економіки країн Заходу.

Командна економіка створювалася засобами насилля і могла більш-менш успішно функціонувати тільки в силовому полі, породжуваному диктатурою більшовицьких вождів. Припинення масових репресій після XX з'їзду КПРС не ліквідувало компартійної диктатури, але істотно послабило її силове поле. Залишаючись поза рамками постіндустріального суспільства, більшовицька наддержавна змушена була підтримувати свій статус концентрацією ресурсів у вузькому спектрі, позбавляючи суспільство перспектив підвищення якості життя. Тим часом в міру вичерпання екстенсивних важелів розвитку економічна залежність від країн Заходу зростала. Поразка Радянського Союзу в «холодній» війні ставала цілком прогнозованою.

Після провалу економічних реформ 1960–1980-х рр. нове керівництво ЦК КПРС на чолі з **Михайлом Горбачовим** вирішило вдатися до радикальних політичних реформ. Всупереч очікуванням на успішну «революцію згори», політичні реформи в ситуації економічної кризи, яка дедалі більше поглиблювалася, призвели до розпаду Радянського Союзу. ■